

ԳՅՈՒՄՐՈՒ ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՈՅԸ

ՈՐՊԵՍ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՀՊԱՆԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ*

XIX դ. վերջին և XX դարասկզբին Գյումրու այսօրվա քաղաքային այգու¹ տարածքում գոյություն ունեցող գերեզմանոցը փակվեց², տեղական ինքնակառավարման մարմինները նոր գերեզմանոցի համար հողհատկացման մասին որոշում ընդունեցին³: Ընդամենը ութ-ինը տասնամյակ անց ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ Լենինականի այդ (թիվ 1) գերեզմանոցը մտավ քաղաքի պատմամշակութային անշարժ հուշարձանների ցուցակ:⁴ 2013 թ. մինչև այսօր «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի արշավախումբը (արշավախմբի պետ՝ Ս. Տեր-Սարգսյան, անդամներ՝ Պ. Զաքարյան, Ի. Ավագյան) կատարում է հուշարձանի ուսումնասիրություն ու դամբարանների հաշվառում, անձնագրավորում, դասակարգում ու խմբավորում:⁵ Ըստ արխիվային փաստաթղթերի՝ սկզբում հողահատկացում կատարվել է երեք տարբեր գերեզմանոցների համար, հետագա տարիներին այդ երեք հատվածները համաձուլվել են և կոչվել Հին գերեզմանոց:

* Հողվածն իբրև գեկուցում կարդացվել է Երևանում 2018թ. մայիսի 21-24-ին կայացած «Թաղման ձևեր հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը (Հայկական լեռնաշխարհ և Հարավային Կովկաս)» միջազգային գիտաժողովում:

¹ Տե՛ս Սե՛ս Դե՛լո «Об осаде склона старого кладбища деревьями, 1901-1902гг.»; ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 2, գ. 101, էջ 1-33.

² Տե՛ս Սե՛ս Դե՛լո «О прекращении погребения покойников на Холме Чести, 1899-1901гг.»; ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 2, գ. 710, էջ 1-4:

³ Տե՛ս Սե՛ս Դե՛լո «Решение Александропольской городской управы об отводе земли под военное кладбище. 14.08.1899-25.06.1900гг.»; ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 2512; Указ, постановление Управы, заявление о принятии мер к содержанию кладбища в благоустройстве, 1894-1904гг.; ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 2, գ. 4; Дело «Об отводе важным гостям участков городской земли под кладбище, 1898-1903.»; ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 2, գ. 24; Տե՛ս Սե՛ս Դե՛լո «Кладбище для холерного лазарета»; ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 2, գ. 719, էջ 1-8:

⁴ ՀՀ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ցուցակ 7. Շիրակի մարզ, 7.1 Գյումրի քաղաք, հուշարձան համար 7, Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, թիվ 52 (351), հրատարակության 8-րդ տարի, 29 սեպտեմբերի 2004:

⁵ Հիմք ընդունելով Գյումրի համայնքի ղեկավարին ուղղված Պատմական միջավայրի պահպանության Շիրակի մարզային ծառայության պետ Ա. Մելիք-Սարգսյանի 2012թ. նոյեմբերի 26-ի № 1-50 գրությունը, ղեկավարվելով «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի 11-րդ հոդվածի 3-րդ և 6-րդ պարբերություններով, 2013թ. ապրիլի 16-ին համայնքի ավագանին որոշեց 1. Ձևավորել ժամանակավոր հանձնաժողով՝ Գյումրու թիվ 1 գերեզմանոցում հուշարձանների իրադրության ուսումնասիրման համար: 2. Ժամանակավոր հանձնաժողովին հանձնարարել՝ ուսումնասիրություն կատարել Գյումրու թիվ 1 գերեզմանոցի տարածքում, պարզել այդ գերեզմանոցի տարածքում գտնվող վտանգված գերեզմանները, փաստագրել ու վավերագրել դրանք, պարզել վտանգվածության և ոչնչացման ծավալները: 3. Սահմանել Գյումրու թիվ 1 գերեզմանոցի տարածքում թաղված նշանավոր մարդկանց գերեզմանների մոտ տեղադրվելիք տեղեկատու ցուցանակների ցանկը:

Տիեզերքից արված լուսանկար-քարտեզում⁶ Հին գերեզմանոցը բաժանել ենք չորս հատվածների (1ա, 1բ, 1գ, 2, 3, 4) (նկ. 1): Բոլոր հատվածներում մինչ օրս կատարվում են թաղումներ:

Թիվ 1 գերեզմանոցի 1ա, 1բ, 1գ հատվածներում թաղումները կատարվել են մյուս հատվածների հետ համեմատած ավելի ուշ՝ XX դ. 20-ական թթ. սկսած, այս հատվածներում հիմնականում թաղվել են հայեր: Քաղաքի զարգացմանը զուգահեռ՝ խորհրդային ժամանակաշրջանում Հին գերեզմանոցի սահմաններն ընդլայնվել են: Այս ընդլայնված հատվածներն են 1ա, 1բ, 1գ հատվածները (ստորև նաև անվանելու ենք նոր հատվածներ): Նոր հատվածներում ևս կան քաղաքի մշակութային, տնտեսական, հասարակական կյանքում զգալի ներդրում ունեցող մարդկանց գերեզմաններ: Առկա են արժեքավոր մահարձաններ, քարի և մետաղի դեկորատիվ մշակման ինքնատիպ նմուշներ:

1ա տեղամասում են գտնվում պահպանական միավոր հանդիսացող և իրենց արտաքին հարդարանքով աչքի ընկնող մի շարք գերեզմաններ: Սրանց թվին են պատկանում սովետական զինվորների՝ ուղղաձիգ, թրածև շիրմաքարով եղբայրական (նկ.2) և Կարիմ Ջումարազիևի ուղղաձիգ, քառակող շիրմաքարով գերեզմանները, 1988թ. երկրաշարժի ժամանակ զոհված մի շարք ընտանիքների՝ ուշագրավ մակագրություններով դամբարանները, Ալեքսանդրապոլի կարմիր տուֆից պատրաստված արժեքավոր խաչքարեր և Ավագյանների (նկ.3), Միքայելյանների⁷, Ստեփանյանների, Թոքմաջանների, Փալանջյանների, Դավթյանների (նկ. 15), Շահբազյանների(նկ.5), Մելիքյանների ընտանեկան դամբարանները: Հարդարանքով առանձնահատուկ է Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի նշանավոր լուսանկարչատներից մեկի տերերի՝ Փալանջյանների դամբարանի դեկորներից մեկը (նկ.4), որը հին լուսանկարչական սարքի տեսքով է, Ա. Շահբազյանի շիրմաքարը փեթակի տեսք ունի, ինչը վկայում է հանգուցյալի մասնագիտության մասին: Նմանատիպ մոտիվ ունեն Մենուշի և Տելուշի դամբարանաքարի վրա պատկերված տավիղը և բժշկության խորհրդանշանը (զավաթին փաթաթված օձ) (նկ.14): Ավագյաններինը մետաղյա հրթիռ է հիշեցնում, դատավոր Թուման Դավթյանը դատավորի սև պատմուճանով է: Ճիշտ է, թաղումները տարածմանակյա են, սակայն դրանց հարդարանքը, անշուշտ, վկայում է հանգուցյալների մասնագիտության և վարած կենցաղի մասին: Առանձնահատուկ արժեք է ներկայացնում Հ. Թոքմաջյանի՝ ճարտարապետական առումով բոլորովին աչքի չընկնող դամբարանը, որի վրա Հ. Շիրազի անտիպ էքսպրոմտներից մեկն է.

Թեթև կլինի հողն իր վրա,

Չէ՞ որ ազնիվ էր ողջ կյանքը նրա,

Թեթև կլինի շիրիմն իր վրա.

Չէ՞ որ մաքուր էր ողջ կայնքը նրա,

Թեթև կլինեն դարերն իր վրա.

⁶ Google Earth, Дана съемки: 9.9.2016. Հատակագծի հեղինակ՝ Մ.Տեր-Մարգարյան:

⁷ Վաղամեծիկ Իրինա Անատոլևնա Մելիքյանի (1956-1978) մարմարե նրբագեղ բարձրարանդակի տակ մակագրված են Մ.Շտենինի խնամքերը. «Жизнь моя, иль ты приснилась мне».

Չէ՞ որ անուշ էր անունը նրա⁸:

1ր հատվածում առանձնացվել են երկու դամբարաններ, որտեղ թաղված են ծառայության ժամանակ 1948թ. գոհված երկու տանկիստներ՝ լեյտենանտ Պ. Կորզիյը և գվարդիայի կապիտան Ի. Սավելը: 1գ հատվածում ավելի ուշ են թաղումներ կատարվել: 2-րդ հատվածում հիմնականում թաղված են Ալեքսանդրապոլում բնակվող կամ ծառայող, ուղղափառ և այլ դավանանքի հետևորդներ (XIX դ. վերջ- XX դ. սկիզբ): Այս են վկայում մինչհեղափոխական ռուսերեն ուղղագրությամբ, լատինատառ և հունատառ արձանագրությունները: Այս դամբարաններից առանձնացվել են Անտոնի Մայերի (1857-1918) (նկ.12) (Ալեքսանդրապոլում գործել է Մայերի լուսանկարչատունը), Աննետա Մրաբյանի (1893-1899), վերահսկիչ-մեխանիկ Ի.Բ. Վասիլևսկու (1858-1907), Կազիմիր Բայարունասի (1873-1906), Նորբերտ Մինկելիչի (?-1907), Ֆրանց Սյալտինսկու (?), գվարդիայի ավագ տեխնիկտենանտ Ն.Բ.Լուկոշկինի (1914-1951) (նկ.7), Գևորգյան Վարհադ Տեր Ղուկասի (1914-1943), գրասեր Պողոս Բեբուրյանի (1862-1905) (նկ.6) դամբարանները: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի այս տեղամասում գտնվող խոտրջուղցի ամուսինների դամբարանը, որը Ալեքսանդրապոլի կարմիր տուֆից տապանաքար է: «ԱՍՏ ՆՆՋՈՒՄ Է ՕՏԱՐԱԿԱՆ ՈՐ Է ԿԱՐԱՊԵՏ ՀԱՊՈՒԶԵԱՆ ՏԷՐ ՅԻՍՈՒՄ ՈՂՈՐՄԻ ՀՈԳՈՅՆ ՓՍՅԼԷ Ի ՄԵՋ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ(1844-1889)»⁹ արձանագրությունից գատ՝ տապանաքարն ունի փորագիր զարդերից (նկ.35):

3-րդ՝ ամենամեծ հատվածում ճնշող մեծամասնությամբ թաղված են հայեր: Այստեղ թաղումները կատարվում են XIX դ. վերջին քառորդից մինչև այսօր: Քաղաքի նշանավոր գերդաստանների դամբարանների, նշանավոր մտավորականների, հայտնի արհեստավորների գերեզմանների կողքին կան մշակութային արժեքավոր, դեկորատիվ-կիրառական արվեստի մեծաթիվ նմուշներ: Այստեղ են գտնվում Անտիկյանների, Գյուրջինների, Երանոսյանների, Տեր-Ավագյան-Տաթևյանների, Հովհաննիսյան-Տաթևյանների, Վարդիկյանների, Մելիք-Աղամալյանների, Տիգրանյանների, Դրամբյանցների, Ռաֆայելյանցների, Չիթոռոցյանների, Ծաղիկյանների, Մանուկոյանների, Ջանիբեկյանների, Քյանդարյանների, Շաթիրյանների, Ամրջանյանների, Խաժակյանցների, Ժամագոյանցների, Ջարդարյանցների, Տեր-Գևորգյանների, Ղարաճյանների, Միտինյանցների, Ամբարդարյանների տոհմական դամբարանները:

Ալեքսանդրապոլի սև տուֆից պատրաստված շիրմաքարերից երկուսին պահպանվել են արձանագրություններ, որոնք վկայում են, որ թաղվածները հայր և որդի Անտիկյաններն են. «ԹԱԹԵՈՍ ԱՆՏԻԿՅԱՆ¹⁰ ՀՈՉԱԿԱՎՈՐ ՎԱՐՊԵՏ ՈՐՄՆԱԴԻՐ ՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՇԻՆՈՂ (1835-1899)», «ԳՐԻԳՈՐ ԱՆՏԻԿԵԱՆ ԹԱԹԵՈՍԻ (1875-1886)» (նկ.9): Ալեքսանդրապոլում նշանավոր քարտաշ-որմնադիր Անտիկենց Թադևոսը կառուցել է Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին:

⁸ Ըստ Արամ Շիրազունու բանավոր հաղորդման՝ նման մի անտիպ բանաստեղծություն էլ կա Գյումրու թիվ 2 գերեզմանոցի շիրմաքարերից մեկի վրա:

⁹ Մակագրությունները բերում ենք ըստ բնօրինակի:

¹⁰ Նկարիչ Արշակ Բրուտյանի վրձինն է պատկանում Թադևոս Անտիկյանի դիմանկարը, որը պահպանվում է Շիրակի երկրագիտական թանգարանում (նկ.10):

Ուշագրավ է Վարդիկյանների ընտանեկան դամբարանը¹¹: Արտաշես Հովհաննեսի Վարդիկյանի քառակող շիրմաքարի հիմքին փորագրված են արհեստավորի պատրաստած իրերը (նկ.31), իսկ քիչ հեռու գտնվում է Արտաշես Վարդիկյանի հորեղբոր՝ Մարտիրոս Սարգսի Վարդիկյանի՝ (1868-1948)՝ սև տուֆից ուղղանկյուն շիրմաքարը, որին փորագրված են վարպետի՝ Ղալաչի Մարտինի աշխատանքային գործիքները՝ մուրճ և զնդան (նկ.30): Այս հատվածում ամփոփված է նաև Երևանի հայտնի Մելիք Միսեոն Սուլթանի որդու՝ հոչակավոր երաժիշտ Աղամալ Մելիք-Աղամալյանի աճյունը (1929-1906): Գորոյանցների հայտնի տոհմից էր սերում նրա կինը՝ Տիրուհի Սիրականի Մելիք-Աղամալյանը (1842-1918): Սիրական Գորոյանցի մյուս դուստրը՝ Երանուհին (1835-1919), մեկ այլ՝ Տիգրանյանցների հայտնի գերդաստանի հարսն էր¹²: Երկու քույրերի գերեզմանները ինչպես և Տիգրանյանների ու Մելիք-Աղամալյանների ընտանեկան դամբարանները գտնվում են հարևանությամբ:

Այս հատվածում պահպանված տոհմական դամբարանների տեղադրությունը և մակագրությունների ուսումնասիրությունը թույլ են տալիս բացահայտել Ալեքսանդրապոլի երևելի տոհմերի միջև խնամիական կապերի առանձնահատկությունները: Այսպես, դատելով շիրմաքարերի արձանագրություններից՝ Եղիսաբեթ Աղաբեկյան-Տիգրանյանցի (1869-1896) ամուսինն է Գրիգոր Բաղդասարյան Դրամբյանցը, Սիրական Գորոյանցի երկու դուստրերը Տիգրանյանների և Մելիք-Աղամալյանների հարսներն էին: Սիրական¹³ և Մարիամ Գորոյանցների հովանավորությամբ Սբ Խաչ եկեղեցու փայտե խաչը փոխարինվեց մետաղյա խաչով¹⁴: Պահպանվել է խաչի վրայի արձանագրության լուսանկարը. «ՍԲ ԽԱՉՍ ՅՇՏԿԷ. ԳՈՐՈՇԱՆՑ. ՄԻՐԷԿԱՆԻ. և. ԿՆՈՋՆ. ՄԱՐԻԱՄՈՒ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻՈՑ. Ի. 1892. ԱՄԻ»: Մեր ձեռքի տակ է Տիգրանյանների տոհմի ծագումնաբանական քաղվածքը՝ տոհմաձառը, ըստ որի՝ հին հայկական ազնվական տոհմի՝ Տիգրանյանների (Տիգրանովների) նախնին է համարվում Վարդան Դիլան Տիգրանյանը (XVII դ.): Ըստ ավանդության՝ Տիգրանյանները Անիի բնիկներից են եղել: Ըստ Ղևոնդ Ալիշանի՝ նրանց անունն է կրել Անի քաղաքի դարպասներից մեկը՝ «Դուրք Տիգրան-

¹¹ Պահպանվել է Վարդիկյանների ընտանեկան տոհմաձառը, ըստ որի՝ ընտանիքը Արևմտյան Հայաստանի Ակն քաղաքից 1832թ. տեղափոխվել է Կարին, ապա ըստ «Положение»-ի՝ Ալեքսանդրապոլ:

¹² Քույրերի շիրմաքարերն ունեն հայերեն և ռուսերեն արձանագրություններ, որոնց բովանդակությունից իմանում ենք նրանց ծագման մասին:

¹³ Սիրական Գորոյանցի անունն է կրել Թադևոս և Երանուհի Տիգրանյանների որդին՝ Սիրական Թադևոսի Տիգրանյանցը, որը եղել է Ցարական Ռուսաստանի Երկրորդ դումայի անդամ (20.02.1907-02.06.1907): 1918-1919թթ. գրադեցրել է ՀՀ արտաքին գործոց նախարարի պաշտոնը, 1938թ. դարձել է ստալինյան բռնաճնշումների գոհ: Նա նշանավոր երգահան, ֆոլկլորիստ, դաշնակահար Նիկողայոս Տիգրանյանի եղբայրն է (նկ.18): findarmenia.org/arm/culture/music/nikoghayos-tigranyan (10.11.2018)

¹⁴ Գյումրի, քաղաքը և բնակիչները, Գյումրու քաղաքապետարան, Գյումրի, 2009, էջ 224:

անց»¹⁵: Տիգրանյանցների դերի մասին է խոսում նաև Խ. Աբովյանը «Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասերի» վեպում¹⁶:

Գյուրջիների ընտանեկան գերեզմանում է ամփոփված փիլիսոփա, միստիկ, հոգևոր ուսուցիչ Գևորգ Գյուրջիևի հոր՝ Բվան Գյուրջիևի աճյունը, հորիզոնական ուղղանկյունաձև քառակող տապանաքարին փորագրված է. «ИВАН ГЮРДЖИЕВ, 1834-1917, (ԱԴԱՇ) Я -ЭТО ТЫ, ТЫ-ЭТО Я, ОБА МЫ-ЕГО. ПОЭТОМУ ПУСТЬ ВСЕ БУДЕТ ДЛЯ НАШЕГО БЛИЗНЕГО» մակագրությունը: Աշուղ ուստա Ադաշը հունադավան հայ էր: Ալեքսանդրապոլում հունադավան շատ ընտանիքներ կային: Ամենանշանավորներից էին Մերկուրովները, Գյուրջիները, Բազանները, Կաֆաֆովները: Վերջիններիս ընտանեկան դամբարանը գտնվում է գերեզմանոցի 4-րդ հատվածում: Քառակող մահարձանի վրա ռուսերեն մակագրություն կա. «Здесь покоится прах Семена Кирияковича Кафафова (?)»:

3-րդ հատվածում առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի գվարձարան, առակախոս Մկրտիչ Ղազարի Մելքոնյանի՝ Պոլոզ Մուկուչ (1881-1931) (նկ.25): «ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԴԱՐԴԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆ ԿՈՒՅՐ ԱՇՈՒՂ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԱՂԱՍՅԱՆ (1867-1904) (ՀԱՄԲՈ)»-ի, հարկային տեսուչ Դմիտրի Էոնեստովիչ Ֆոն Բաուերի (1855-1900) (նկ.23), քարտաշ-որմնադիր Գեորգի Պայլանի, ճարտարապետ Հովհաննես Շաֆիրյանցի (1835-1890) և հավանաբար ալեքսպոլցի ֆայտոնջիներից մեկի՝ ձի հիշեցնող շիրմաքարերը: Պոլոզ Մուկուչի գերեզմանի մահարձանը կանգնեցվել է Ա. Բսահակյանի նախաձեռնությամբ¹⁷: Նույն հատվածում է գտնվում նաև տեր Ամբակում Տեր-Գևորգյանի (1875-1937) և Հոփսիսիմե Տեր-Գևորգյանի (1882-1965) (նկ.17) ընտանեկան դամբարանը:

Երրորդ հատվածում առանձնացրել ենք Յա տեղամասը, որտեղ գտնվում է Կարանյանների ընտանեկան դամբարանը: Կարանյանների գերդաստանից առավել հայտնի էին ալեքսանդրապոլցի վաճառականներ Հակոբ և Հարություն Կարանյանցները, որոնք եղել են Թ.Թորամանյանի և Ն.Մառի գիտական գործունեու-

¹⁵ Ղևոնդ Ալիշան, Շիրակ, 1881, էջ 39, 128: XIVդ. վերջին, երբ Անիում կյանքը մեռավ, Տիգրանյանցները վերաբնակեցվեցին Հին Ջուղայում (Պարսկաստան), սակայն XVII դ. սկզբին Շահ-Աբասի արշավանքների ժամանակ գաղթեցին հայրենի Շիրակ: Դեռևս Հին Ջուղայում Տիգրանյանները կրել են Դիլան կամ Դիլանյանց տոհմանունը և շարունակել են կրել իշխանական տիտղոսը: 1828թ. նրանց սերունդները Կարսից տեղափոխվեցին Գյումրի:

¹⁶ Նա գրում է. «Ու ը թողանք էն մեր հոյակապ իշխանքը՝ Բարսեղ Մանուկ, Մկրտիչ աղեքն բայազդցի, աշխարհահռչակ տունն Տիգրանյան¹⁶ դարսցի, որ ինչպես հայր, իրանց բոլոր հարստությունը վատնեցին, փչացրին ու իրանց աղքատ ժողովուրդը պահելով՝ բերին էս կողմը: Աբովյան Խ., Երկեր, Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասերի, Եր., 1984, էջ 158:

¹⁷ Գյումրու հնաբնակներից Բզոյի Լյովան պատմում է. «Ավ. Բսահակյանը ուստա Սիմոնի 500 մանեթ տվեց հուշաքարը տաշելու համար, վրան մակագրված է. «Հիշատակ Ավետիք Բսահակյանից»: Ըստ վարպետի՝ «Աշխարհի ազգերը իրենց սրախոսությունները վերագրում են մեկ մարդու և անմահացնում են նրան: Այսպես է եղել Պոլոզ Մուկուչը մեր ժողովրդի համար: Տարբերությունն էն է, որ ուրիշներինը միջ է, իսկական մարդ չի եղել, գերեզմանի տեղն էլ հայտնի չէ, իսկ Պոլոզ Մուկուչը իրական մարդ է եղել, և գերեզմանը կա, քար չկար վրեն, էն էլ էս պատվիրեցի: Ժամանակ անց ոչ մեկս չենք մնա, բայց Պոլոզ Մուկուչը կմնա...»: Պոլոզ Մուկուչին ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հ.Ղանալանյանը համարել է ազգային դասական սրախոսության հիմնադիր: Մարգարյան Հ., «Բսահակյանը և Պոլոզ Մուկուչը», Ցայգ, 2001, թիվ 6 (14-20 հունիս), էջ 4:

թյան ջերմ երկրպագուներ և նրանց բարեկամները¹⁸: Գյումրու Հին գերեզմանոցում պահպանվել է հինգ եղբայրներից մեկի՝ հավանաբար Գրիգոր Պետրոսյան-Կաբանյանի տապանաքարը:

4-րդ հատվածում նույնպես թաղված են ուղղափառ դավանանքի հետևորդներ՝ մեծ մասամբ ռուսներ (երեխաներ, քաղաքացիներ, պետական պաշտոնյաներ՝ չինովնիկներ): Ըստ գերեզմանաքարերի արձանագրությունների՝ թաղումները այստեղ իրականացվել են XIX դ. 70-80-ական թթ.- XX դ. 20-ական թթ.: Այս տեղամասում են թաղված վաղամեռիկ Ալեքսանդր Պուշկովը (1902) և Պավլուշա Մատվենը (1886-1895) (նկ.21), կաբարդինյան գնդի հոգևորականի կին Աննա Նիկոլաննա Նիկոլսկայան, քուլեջի խորհրդական Աֆանասի Դոլենկոն (1822-1899) և նրա կինը՝ Մարիա Դոլենկոն (1827-1907), Աննա Օրանսկայան ի ծնե Դոնտանի (նկ.27), Ելիզավետա Դիդեբուլաձեն (1853-1910), Անդրկովկասյան երկաթգծի բժիշկ Սերգեյ Իրակլիևիչ Մեսխին (1862-1910) (նկ.16), 153-րդ Բակինսկի հետևակային գնդի պորուչիկ Վլադիսլավ Վոյցեխովսկին (?-1892), Արիստարխ Դմիտրիևիչ Կոնստանտինովը (1882-1916) (նկ.13), որը զոհվել էր 1916թ. Հասանկալայի ճակատամարտում, փոստի կառավարիչ Իօսիֆ Պետրովիչ Գոնչարենկոն (?-1885) (նկ.22), Բայանդուրովի ուսումնարանի տեսուչ Գեորգի Պորոշենկոն (1874-1899), Երևանի ուսուցչական սեմինարիայի սան Ալեքսեյ Ստելմախը (1886-1903) (նկ.24), քուլեջի ստենակալ Ալեքսանդր Տիտովը (1840-1892) (նկ.26):

Ուսումնասիրության ընթացքում անդրադարձել ենք նաև գերեզմանաքարերի մակագրություններին, որոնք, ըստ ուսումնասիրողների, ժողովրդի գեղարվեստական մտածողության ու աշխարհատեսության քարտեզն վկայությունն են և ամփոփում են մարդկային հույզեր, ապրումներ, չապրած օրերի ափսոսանք¹⁹: Այս առումով առանձնահատուկ են սև տուֆից երկու տապանաքարերի վրա արված մակագրությունները՝ «Լից ան էկա», «Պողոս ամի բաժագդ խմէ» (նկ.29), երկրորդի

¹⁸ Թորամանյան Թ., Նամակներ, կազմեց և ծանոթագրեց Նազիկ Թորամանյան, Եր., 1968, էջ 487: Բ.Ստրժեգովսկին իր հուշերում գրում է. «...սեպտեմբերի 14-ին եկանք Ալեքսանդրապոլ: Երեկոն անցկացրինք Ալեքսանդրապոլում, հյուրընկալ Կարանյանների ընտանիքում, որը բաղկացած էր հինգ եղբայրներից, որոնք ապրում էին նույն տանը: Եղբայրներից մեկը՝ Հակոբը, ուներ տարբեր հնությունների մի հավաքածու, որը զբաղեցնում էր սենյակներից մեկը և բավականին ընդարձակ տան բակը: Բայց մենք հազիվ թե ի վիճակի էինք ուսումնասիրելու այդ հավաքածուն, քանի որ մեր ուշադրությունը շեղում էին հյուրասիրությանը՝ նախուտեստներով և խմիչքներով, որոնցով ծածկված էր սեղանը, նաև թամաղայի սրամիտ ելույթներով, պարերով, երաժշտությամբ և 80 հոգուց բաղկացած ընտանիքի գրկաբաց ընդունելությամբ»: Стржеговский И., Архитектура армян и Европа, т. I, книга I, Ер., 2011.: 1911թ. Թիֆլիսում Թ. Թորամանյանը հրատարակում է «Պատմական հայ ճարտարապետություն ուսումնասիրության» առաջին հատորը՝ «Տեկորի տաճարը»: Աշխատության առաջին էջը կրում է «Առ մեկենասին, մեծարգո պարոն Հարություն Կարանյանց» խորագիրը, որտեղ Թ.Թորամանյանը խորին շնորհակալություն է հայտնում մեկենասին:

¹⁹ Չովհաննիսյան Ռ., Սահակյան Կ., Գերեզմանաքարերի գեղարվեստական մակագրությունների շուրջ, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. III, Եր., 2000, էջ 161-164:

վրա փորագրված են նաև շիշն ու բաժակը²⁰: Մակագրությունների թեմատիկան բազմազան ու բազմառժ է: Գերեզմանոցի դամբարաններն ու դամբարանաքարերը, դրանց արձանագրությունները պատմագագազան հարուստ նյութ են պարունակում, ինչը երկարատև ուսումնասիրության կարիք ունի: Հայերեն, մինչևեղափոխական ռուսերեն, լատիներեն, վրացերեն և հունարեն արձանագրությունները, դամբարանաքարերի փորաքանդակները և հարդարանքները տեղեկություն են հաղորդում հանգուցյալների կրոնական պատկանելության, զինվորական կոչումների ու աստիճանների, մասնագիտական առանձնահատկությունների, տիտղոսների ու ծագումնաբանության մասին:

Առանձնացրել ենք մի խումբ շիրմաքարեր, որոնց վրա կան հանգուցյալի մասնագիտության մասին վկայող պատկերներ. հաճախ հանդիպում են փորագրված, կամ գրանիտի վրա ծեծված ֆայտոններ, որոնք զարդարում են մասնագիտությամբ ֆայտոնցիների շիրմաքարերը (նկ.28)(մի տապանաքար ունի ձիու տեսք), զանազան արհեստներով զբաղվող արհեստավորներից յուրաքանչյուրի գերեզմանաքարին փորագրված են աշխատանքային գործիքներ, կամ արհեստավորի պատրաստած իրերը (անվագործինը՝ անիվ, կլայեկագործինը՝ մուրճ և զնդան կամ կլայեկված ամանեղեն, կոշկակարինը՝ մուրճ, կոշիկ, կաղապար (XIX դ. վերջ) (նկ.32), կարի մեքենա, մկրատ, հերյուն (1950-ական թթ.)(նկ.33), մասնագիտությամբ վաճառողինը՝ կշեռք (նկ. 34), վարորդինը՝ բեռնատար մեքենա, փայտագործինը՝ կացին, ծաղկավաճառինը՝ ծաղիկ, օդաչուինը՝ պրոպելլեր (նկ.8), զինվորականինը (ракетчик)՝ հրթիռ, ընտանեկան դամբարանի քառակոթողի մի կողմում հաշվետարի փայտե հաշվիչն է, մյուս կողմում՝ ուսուցչի գրիչն ու թանաքամանը (նկ. 36,37), ավելի ուշ՝ 1970-ականներով թվագրվող ընտանեկան շիրմաքարերից մեկին Մենուշ և Ֆելուշ²¹ եղբայրների զբաղմունքը խորհրդանշող պատկերներն են ծեծված՝ տավիղ և բժշկության խորհրդանիշը, մեղվապահինը՝ փեթակ, լուսանկարչինը՝ լուսանկարչական սարք, ներկարարինը՝ վրձին...

Ուսումնասիրության մեջ առանձնացրել ենք քառակող շիրմաքարերի մի խումբ. դրանց արձանագրությունները ոչ թե փորագրված են, այլ արված են բրոնզաձուլ աղյուսիկների վրա, այս գերեզմանաքարերը դրվել են 1895-1910 թթ. միջակայքում: Մակագրություններ ունեն Կարապետ Չիթողյանի (1873-1901) (նկ.11), Պետրոս Հարությունյանի (1834-1895), Գրիգոր Տեր-Հարությունյանցի (1838-1896), Նիկողայոս Հաջիպայանի (1857-1910), Հակոբ Գևորգյանի (1824-1899), Մատակյանների ընտանեկան դամբարանի (?-1892) շիրմաքարերը: Առանձնացրել ենք նաև Ալեքսանդրապոլի սև և կարմիր տուֆից խաչակերպ պատկերներով գերեզմանաքարերի, գերեզման-մատուռների, թևավոր խաչերով քառակոթողների և կենտաֆ²² գե-

²⁰ Այս մոտիվը երբեմն հանդիպում է նաև Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի վերնակույր ճարտարապետության մեջ:

²¹ Կարա-Մուրզայի անվան պետական երաժշտական ուսումնարանի նախկին տնօրեններից է:

²² Հանդիպում են կենտաֆ դամբարանների երկու տեսակներ: Մեկում, ինչպես Ստեփանյանների ընտանեկան գերեզմանն է, շիրմաքարը դրվել է կորած որդու՝ Մերոբի անունից. «Հիշատակ կորած որդուց՝ Մերոբից, աղջիկներից, թոռներից»: Կենտաֆ դամբարանների

րեզմանների խմբերը: Ցավոք, թևավոր խաչերի մեծ մասը կոտրված է: Խորհրդային շրջանում թևավոր խաչերին փոխարինելու են գալիս հնգաթև աստղով և մուրճ ու մանգաղով քառակոթողները (տե՛ս 1929թ. գոհված կոմերիտական բանվորներ Ժորժիկ Միրզոյանի և Գուրգեն Պարոնյանի քառակոթողները)(նկ.19.20):

Խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում ընտանեկան գերեզմանների վրա դրվել են նշանավոր քանդակագործների արժեքավոր գործեր (Ռուդոլֆ Հակոբյանի գերեզմանի վրա դրվել է քանդակագործ, ՀՍՍՀ վաստակավոր նկարիչ, Լենինյան մրցանակի դափնեկիր Ֆրիդրիխ Սողոյանի պատրաստած քանդակը):

1988թ. երկրաշարժն զգալի ավերածություններ գործեց նաև Հին գերեզմանոցում: Փլվեցին նշանավոր գերդաստանների ընտանեկան գմբեթավոր դամբարաններ, կոտրվեցին արժեքավոր մահարձաններ, տապանաքարեր, վերաթաղումներ կատարվեցին մի շարք նշանավոր մարդկանց գերեզմանների տեղերում (ավերվել է Ատրպետի գերեզմանը): Անկանոն թաղումների հետևանքով անանցանելի դարձան գերեզմանատան գլխավոր և երկրորդական անցուղիները:

Գյումրու Հին գերեզմանոցը պատմության և մշակույթի ազգային մեծարժեք միավոր է, որը, ինչ խոսք, երկարատև հետազոտական ուսումնասիրության անհրաժեշտություն ունի:

Երկրորդ տեսակին է պատկանում Միրոյանների տոհմական գերեզմանոցը, որտեղ ամփոփված են Ասատուր և Սանամ Միրոյանների աճյունները: Թաղումները հիմնահողային են: Գերեզմանը շրջապատված է ճաղավանդակով: Միրոյաններն ունեին երեք որդի և երկու դուստր: Որդիներից երկուսը գոհվել էին Երկրորդ համաշխարհային տարիներին: Ազատ Միրոյանը անհետ կորել էր 1942թ. Մոսկվայի մարզում, կրտսեր որդին՝ Զարգանդը, քաջարի գոհվել է 1942թ. և թաղվել է Վիտեբսկի շրջանի գյուղերից մեկի (Վիտեբսկից մոտ 65 կմ հեռավորության վրա) եղբայրական գերեզմանում, որտեղ թաղված է մոտ 150 խորհրդային զինվոր): Միրոյանների կրտսեր դուստրը՝ Շուշանիկը, երկրաշարժից հետո՝ 1990 թ.-ին այցելեց Վիտեբսկի եղբայրական գերեզման, այնտեղից մի շիշ հող բերեց և հոր ու մոր հողաթմբերի միջև եղած մասում թաղելով՝ պատրաստեց երրորդ թումբը: Սա կենտոսաֆ դամբարանի ժամանակակից դրսևորումներից մեկն է: Հոր և մոր հողաթմբերի միջև որդու հողաթմբը դնելով՝ Շուշանիկը իր պարտքը կատարեց 1915 թ. Մուշից Կարս, ապա 1918թ. Ալեքսանդրապոլ գաղթած իր ծնողների առջև: Տե՛ս Զուշամասյան, Հայաստանը Հայրենական մեծ պատերազմում (1941-1945 թթ.), հ. II, Եր., 1996, էջ 393:

Նկ. 1.

Նկ. 2.

Նկ. 3.

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 9

Նկ. 10

Նկ. 11

Նկ. 12

Նկ. 13

Նկ. 14

Նկ. 15

Նկ. 16

Նկ. 17

Նկ. 18

Նկ. 19

Նկ. 20

Նկ. 21

Նկ. 22

Նկ. 23

Նկ. 24

Նկ. 25

Նկ. 26

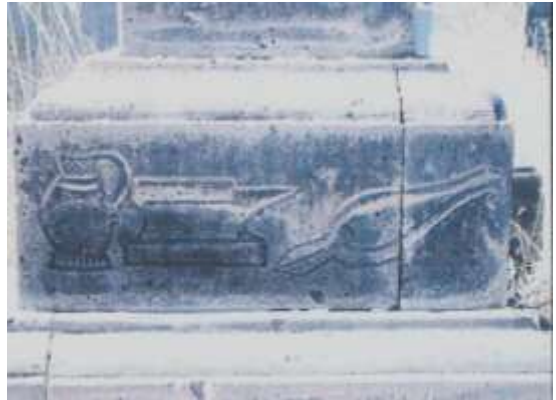
Նկ. 27

Նկ. 28

Նկ. 29

Նկ. 30

Նկ. 31

Նկ. 32

Նկ. 33

Նկ. 34

Նկ. 35

Նկ. 36

Նկ. 37

ГЮМРИСКОЕ КЛАДБИЩЕ НОМЕР ОДИН КАК ОХРАНЯЕМАЯ КУЛЬТУРНАЯ ЕДИНИЦА

Резюме

И.Авагян

В статье рассмотрены вопросы старого кладбища номер один в Гюмри, которое в 1980г. было включенного в «Официальные ведомости»-список памятников охраняемых государством. Первые захоронения кладбища датируются концом XIX-началом XX вв. Впервые в научный оборот вводится системный анализ

кладбища, территорию которого мы разделили на четыре участка. На территории участков 1а, б, г- захоронения произведены с начала 1920-ых гг. по наше время. На участке 2 похоронены христиане других конфессий и национальностей. На участке 3 начиная с 80-ых гг. XIX в. похоронены армяне. На участке 4, начиная с 80-ых гг. XIX в., похоронены русские (дети, гражданские лица, чиновники, военные). В статье дана новая классификация надгробных камней кладбища- усыпальницы, надгробные камни с бронзовыми табличками, крестами, крылатые кресты, два подтипа погребений кенотаф и надгробия, отражающие специальность усопшего. Непоправимый ущерб кладбищу нанесло землетрясения 1988 г. Гюмриское кладбище номер один является охраняемой культурной единицей и подлежит глубокому изучению.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ավագյան Ինգա Էդուարդի-ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի

հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,

«Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան,

E-mail: inga.avagyan@mail.ru